

ЗА ИЗКЛЮЧИТЕЛНАТА ЛИЧНОСТ И ТЪЛПАТА В ПОЕЗИЯТА НА ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ

НИНА ПАНТЕЛЕЕВА

„... Презрение към тълпата, към онези, които с готовност чакат да пристъпят прага на неговата душа, за да светотатствуват и сквернословят там, некадърни да създадат нещо висше. . . Това чувство на презрение той е демонстрирал нерядко в проза и в поезия със същия енергичен тон, с какъвто е изразено то и в поезията на Славейков-баща. И в неговата лирика то не е един красив жест, а израз на дълбоко твърдо засегнато убеждение.“¹

Многократно оспорвано и опровергавано, това мнение дълго е съпътствувало името на твореца. Д-р Кр. Кръстев, В. Пенев, Вл. Василев и др. в студии и статии създадоха определена представа за него — духовен аристократ, изолиран в таланта и ерудицията си от хората и народа. Марксистическата ни критика — Т. Павлов, П. Зарев, Ст. Каролев, Г. Цанев, А. Тодоров, Ив. Мешеков, М. Цанева и др. — разкри и утвърди в съзнанието на българите действителния образ на големия национален поет. Постепенно отпаднаха една след друга тенденциозно наложените характеристики, развърза се сложният възел на Славейковите противоречия и между разностранните насоки в творчеството му се открояват все по-отчетливо онези основни и определящи черти, които са същността на литературното му дело.

Между диаметралните противоречия на поета ще намерим подкрепа за всичко, което критиците са писали за него; няма изцяло голословни мнения — винаги може да се приведе като аргумент изолиран от контекста подходящ цитат от поезията или прозата му. Въпросът е да се отдели случайното настроение от трайните възгледи. В този смисъл многобройните твърдения, че Славейков пренебрегва, дори презира масата, не са напълно измислени. Сам неведнъж е правил изявления в подобен дух. Той рязко разделя хората на две групи — мнозинство и надарени от природата. Избраните носят творческа дарба (Шели, Микеланджело, Бетовен, Перикъл), изключителна красота (Фрина, Елена), имат едно призвание, което дирижира живота им и ги отделя от другите. В статията „Пушкин като национален поет“ четем: „Като войници подир своя вожд, подир тях (великите мислители и художници) вървят други борци, чието внимание е обзето само от подробностите, от частностите на битвата — общото, неговия смисъл и дух, това е дело на вождът — на великия мислител, на великия художник. Това отличава единият от многото, геният от тълпата.“

Сам Славейков живее с ясното съзнание за своята надареност, за изключителната си роля в културата на нацията и с творческо самочувствие очаква признание то на бъдещите поколения:

¹ Б. П е н е в. Лирическите песни на Пенчо Сл. — Мисъл, г. XVII (1907), кн. 7—8, с. 478

И съд на бъдното да чакам се изправих
с теб — две со подвизи увенчани чела.

(„Баща ми в мен“)

В едни от най-силните му творби („Псалом на поета“, „Баща ми в мен“, „Автобиография“, „27 април 1866“ и др.) в болката и огорчението от съвременността, в бездните на поетическата изповед прозира усещането на особената му творческа мисия:

...Ония, които отвъд
се чуват, отиват по равния път,
отиват — самички не знаят къде:
където ги общият път изведе...

Но поетът не е от тях и не е с тях:

На своя облегнати мош,
ще минем ние през тъмната нош;
звездата ще грее во нашата гръд,
водач ще ни бъде в самотния път.

И в „Ела, облегни се на моята ръка“ — едно от най-хубавите му стихотворения — дълбоко лирично, със силно емоционално внушение, интимният мотив се преплита с представата за разграничението между хората. Поетът е крайно искрен и непосредствен, не развива теории, не защитава предпоставени тези — идеята за мнозинството и избранниците, която в творби като „Орися“, „Перикъл“, „Фрина“, „В Аида“, „Cis moll“ е неоспоримо категорична максима, тук се прокрадва като лична изповед. Символно-алегоричните образи са много прозирни, без да можем да търсим дословно конкретното им съдържание — те са знак на размисъл — за съдбата и призванието, за любовта. Стихотворението, както много творби на Славейков, се разгръща в две равнища — едното видимо по-елементарно и достъпно, другото — по-загадъчно, не точно фиксирано — намек, загатване, внушение. Нова модерна естетика извиква многопланови образи. Каква е тази тъмна беззвездна нош (реалност или самото битие, в което почти пипнешком в „общия път“ налучкват живота си обикновените хора) и тази звезда „во нашата гръд“, и това нежно обръщение „ела, облегни се на моята ръка“, единствено нарушило усещането за абсолютна изолираност? То не е повеля, а глас на безкрайна духовна близост, на вътрешна увереност в някаква победа. Тук Славейковият индивидуализъм, без следа от войнственост, се изявява в самосъзнанието, в самочувствието на човек, различен от другите. Атмосферата на недоизказана многозначност събужда съмнение, дали любовта крепи героите „в самотний път“ или надареност, белег на избраничество, който ги издига над останалите хора, отчуждава, определя посоката на екзистенцията им. Мисля, че Славейков, мъчително търсил корена в тайните на живота, не би опростил това така размисловно дълбоко и внушително стихотворение само до ясното и просто чувство на взаимната любов.

Поредицата творби, в които многократно се говори за избраници и мнозинство, и особено „Ела, облегни се на моята ръка“ показват, че тази идея не е случайно хрумване, а траен момент в Славейковото мировъзрение, разгърнат в най-разнообразни варианти. В „Аманети“ на Спиро Година тя придобива афористична форма:

Мъдрий полека издира
правият истински път:
бързо по него вървят,
глупавите — от подиря!

В „Сън за щастие“ сентенциозната линия прелива в изповед:

Преходна страст — тя само тлей,
преходна страст в души преходни:
не тя сдружи сърцата родни,
не тя живее в нашта гръд.

Съвсем конкретен случай от противоречието избраници — маса е неразбира-
нето, обкръжило твореца.

Сам Славейков строго се дистанцира от мнозинството. Но в единични слу-
чай, в моменти на размисъл за вечните непреодолими закони на живота, пред
които всички са равни, привидно се чувства един от многото. Тогава в стихо-
вете прозвучава примирително-песимистична нотка. В „Минават дни“ из-
повядва: той върви, „където другите вървят“. Но дори и тогава в дълбоките пси-
хологически пластове на лирическия герой прозира самосъзнание за разграниче-
ние от масата, насилствено заличено от универсалните закони на битието.

И следва другият въпрос — какво е отношението към редовите хора, неиз-
браниците, мнозинството? Първо, шокира определението, използвано най-често
за тях — тълпа. Самата дума в съвременния ни литературен език се е наложила
с подчертано експресивна отсенка — крие в себе си недвусмислен елемент на
пренебрежение. Дали и в речника на Славейков тя носи същата стилистична обга-
реност? Наистина още в началото на века започват да се появяват в записките и
бележниците му негативни характеристики и обвинения против „тълпата“. Ней-
но основно качество е „да не понася възвисеното“, да прощава „злоба, разврат,
всичко, що е отбелязано с печат на нищожество и низост“, да не допуска някой
да се издигне над нея.² Тези нападки по-късно се засилват и стават още по-остри.
Но анализирайки конкретно отделните стихотворения, установяваме, че в редица
произведения думата е употребена без каквото и да било отрицателен акцент,
като стилистично неотсенен синоним на мнозинство. В „Самоубиец“ „тълпата“,
„слисана“ от събитията, дава своите полносни пренески; в „Микеланджело“ тя е
разбунтуван народ, „боец върху боеца“. . . във „В Аида“ — загиналите пред
Троя. Тук само в един момент се промъква леко пренебрежение, но още в
следващия миг то е заличено, дори се намесва и елемент на възхищение. В ци-
тираните произведения авторското отношение към тълпата не е подробно из-
яснено; тя е встрани от основния идеен проблем на творбата, но макар и на втори
план, са засегнати реакциите ѝ към красотата, подвига, борбата. . . И в стихове-
те на места определено прозира известно зачитане на тълпата, разтърсена от про-
тест в „Микеланджело“, оценила подвига на героя в „Самоубиец“, трепнала пред
красотата на Елена и Фрина. Интересни и показателни са названията, употребе-
ни за мнозинството във „Фрина“. Когато озверено вика „смърт“, то е „сган“, с
акцентирана емоционално-стилистична отсенка, когато „в безмълвие“ стои,
покорено от красотата, то е „народ“, и накрая то е „тълпа“, казано безпристраст-
но, но с подчертано усещане за рязка дистанцираност. Тази дистанция се налага
във всички творби на Славейков, в които се споменава думата тълпа независимо
от изразеното отношение към нея.

Тълпа като синоним на народ в българската поезия се среща и у други ав-
тори. Дори едно от стихотворенията на Смирненски е озаглавено „Тълпите“. Но
у пролетарския поет стилистичната отсенка е много силна и недвусмислена, в
думата е стаена представата за могъщество и сила, заредена е с емоционално-ек-
спресивно излъчване — внушава възхищение. И в западноевропейската поезия
от тази епоха откриваме приблизително същите акценти. У Верхарн тълпата
живее с предусещането за сблъсък на епохите („Тълпата“).

² Литературен архив. Т. III. С., 1967, с. 107.

Поредицата названия на мнозинството, употребявани от Пенчо Славейков, бихме могли да градираме в следния ред — сган, тълпа, народ. Думата народ безспорно крие най-голямо уважение. В стиховете си поетът твърде рядко я употребява („Фрина“, „В Аида“ — „За нея два народа са на бой“; „Секирата на истината“). Но в „Кървава песен“ единственото название на българите е народ, както и някои образно-метафорични определения, явяващи се своеобразни негови синоними, като например „народна нива“ и др. Думата сган, която се среща няколко пъти, е със строго конкретен адрес — турците-поборители:

Ей непозната сган нахълта отдалеко —
и никой я не спре в злокобният ѝ път.

В Славейковата поезия „сган“ и „народ“ са с фиксирана стилистична обогатеност, „тълпа“ — с не точно определена, променлива. В зависимост от случая значението на думата се приближава към сган или народ, а понякога е направо техен синоним, например в „Секирата на истината“. И все пак в твърде натуралистичния финал, когато робите трошат и тъпчат саркофага на Аменхотеп, е употребено тълпа. Понятието народ е от малко по-друг разред — изразява мнозинството в момент на духовен подем. Към народа Славейков се отнася с неприкрито уважение — неведнъж говори за „труженика благ“ („При гроба на убития другар“), за „гневът народен“, за „народната любов“, а в „Секирата на истината“ направо дефинира възгледите си за мисията му в живота:

... народний дух и съвест и сърце —
единствените ниви плодородни,
на правдината, дето никне плод
и на земята щастието храни.

Противоречиви твърдения откриваме и в Славейковата трактовка на народната психика. Например в „Слава“ народът е представен като пасивна маса, която, горда с водача си, го следва навсякъде. Но в „Секирата на истината“ и „Микеланджело“ той е разкрит като действена сила. А голямата епическа поема „Кървава песен“ е истински апофеоз на народния подвиг, на героиката и трагиката на народната борба.

Един преглед на Славейковата поезия показва колко малко и колко изолирани са стихотворенията, в които е демонстрирано пренебрежение към народа — в единични случаи, трябва да признаем, преминало направо в презрение. Фактът, че авторът говори за избраници и рядко се дистанцира от мнозинството, съвсем не може да се използва като аргумент, че той изобщо не зачита обикновените хора. Наистина това така често подчертавано разграничение е първооснова на идеята за силната личност, почва, която благоприятствува възприемането в отделни произведения на теорията за свръхчовека. Но и тук само епизодично („Бачо Киро“, „Перикъл“) е проявено ницшеанско презрение.

Ако в „Сърце на сърцата“ и „Микеланджело“ литературният персонаж, без да се покрива с установената представа за тези личности, не влиза в противоречие с нея, в „Бачо Киро“ и „Перикъл“ той е нейно отрицание. Този факт е много показателен. Славейков не е могъл да намери и в световната история, и в нашето национално минало фигури и ситуации, подходящи за изявата на ницшеанските идеи. За да ги демонстрира, е трябвало да прибегне до явни фалшификации на историята.

Наистина „Бачо Киро“ се отделя от т. нар. философски поеми най-вече по външни белези на композицията, но „Перикъл“ е напълно идентично произведение с тях по постройка, размер, начин на изложение и разгръщане на проблема. В „Микеланджело“, „Сърце на сърцата“ връзката между идеята, от една страна, и ситуацията и героите, от друга, колкото и да е преднамерено търсена, е правдо-

подобна; в „Бачо Киро“ и „Перикъл“ тя е коренно противоположна на документално зафиксираната истина. Бачо Киро, героят от националноосвободителните борби, става непосредствен изразител на нищоеанското презрение към народа („Аз съм виновен, един само аз — че съм говедата смятал за хора, духом свободний свободно умира, а си не връзва с живота ръцете!“).

В същност тук Славейков разкрива един неопровержим факт — малодушието и предателството след Априлското въстание. Но той го използва много преднамерено, за да мотивира измисленото поведение на героя. Тръгнал от нищоеанската теза, авторът не се интересува нито от характера, нито от условията на епохата, има предварително начертана идея за творбата. На нея подчинява всичко. И Захари Стоянов в „Записки по българските въстания“ рисува много предателства, но цялостният му исторически обоснован поглед върху събитията не хвърля вина върху българския народ — предателството е рожба на робството, а не черта на националната душевност. Затова ефектът от тези сцени е съвсем различен в сравнение с „Бачо Киро“.

В „Перикъл“ същата идея — презрението на избраница към хората — е разкрита в процеса на нейното оформяне. Начинът на развитие на идеята следва схемата на философските поеми. В „Cis moll“ и „Сърце на сърцата“ вътрешният драматизъм на героите е проследен дълбоко и убедително, но тук той е съвсем повърхностен и фалшив. И това стихотворение е написано във формата на монолог на героя. Но за разлика от другите поеми тук монологът включва в себе си и функциите на авторския разказ, което елиминира самостоятелното звучене на авторската позиция, прехвърляйки я изцяло върху героя. В предсмъртния час Перикъл прави равностойна на живота си — големите планове за бъдещето на „Атини“ останали нереализирани, защото:

И хората, и дните бяха дребни
една велика мисъл да подзема.

В процеса на този размисъл, въпреки че названието към мнозинството тук е винаги „сган“, Славейков в обединението на контрастиращи признаци постига интересно обобщение:

Като море е тая свята стан
велика, и нищожна като пяна.

Определенията „свята“ и „велика“ надали са се появили само за да допълнят броя на сричките в стиха — те изразяват недвусмислено едно отношение. Поетът следва хода на мисълта на героя, която тръгва от съзнанието, че „с нейна помощ (на сганта) стават нашите мисли дела“, за да стигне до разочарование от мнозинството — „кал, от който се съсъд не прави“, и апотеоз на индивидуализма:

От себе си сам ти, и против воля
на другите почни и завърши.

Фалшивата дидактично-тезисна схема в „Перикъл“ е останала съвсем оголена въпреки опита на автора и тук да проследи развой на една нравствена драма, както при Бетовен и Микеланджело. В „Бачо Киро“, „Перикъл“ и „Сянката на свръхчовека“ презрението към хората се проявява като пряка последица от нищоеанското влияние, придобива грубо драстична форма — последна фаза в развой на Славейковата теза за разделението между хората на избраници и мнозинство. В своята основна форма тази представа се базира върху обективна истина — има таланти, гении, герои, които с изключителната си надареност се отделят от останалите хора. Славейков, приемайки положението, го абсолютизира.

Това е една от идеите, претърпяла големи модификации, в които много ярко се проявяват силните противоречия на твореца и крайностите във философ-

ските му търсения. Изменението ѝ, както изобщо при всички проблеми в Славейковото творчество, не трябва да се разбира като последователно развитие в определена насока — стихотворението „Сянката на свръхчовека“, в което се обсъждаме с най-грубо демонстриран индивидуализъм, е публикувано през 1897 г. в сп. „Мисъл“, VII, „Химни за смъртта на свръхчовека“ носи дата 1907 г., „Перикул“ — 1909 г., а много по-смекчените прояви на индивидуализма се проявяват в редица творби, писани между тези години или по-късно.

Във „Фрина“, „Микеланджело“, „Сърце на сърцата“ авторът е привлечен от избраните, и то не от самите тях като индивидуалности, а от етично-философската проблемност, наситила образите им; доколкото го интересува народът, той е само страна от взаимоотношението изключителна личност — маса. Съсем друга е позицията на поета, когато се стреми да прозре в душевността, нравствените богатства и националната специфика конкретно на нашия народ, в трагигероиката на борбите му („Сто двадесет души“, „Кървава песен“, „Хармий“), във вековните му традиции („Коледари“, „Епиталамий“). В „Ралица“, „Бойко“, „Неразделни“ необичайната съдба на героите е изява на общозначими етични ценности, утвърдени в паметта на народа. Авторът се вижда с разбиращ поглед в обикновения човек и търси неговите морални добродетели. Едни от най-хубавите му произведения са рожба на поетическите прозрения в българското като душевност и история, бит, минало и бъдеще. Силните фолклорни въздействия в личното творчество на Славейков са друга форма в признанието на народния поетически гений, за който с нескрито възхищение се говори в студиите „Българската народна песен“ и „Народните любовни песни“. Точно тази явно демонстрирана обич към българския народ показва своеобразието в „аристократизма“ на духовно издигнатия творец. Цялата си програма за естетическо обновление на литературата ни Славейков подчинява на „вечните ценности“ — идеал, красота, добро, висша нравственост, издигната в култ воля. . . И ако разглеждането им в тяхната форма на философски категории е свързано преди всичко с творбите, посветени на избраните („Микеланджело“, „Сърце на сърцата“), то конкретната изява на тези идеи е потърсена най-вече в лоното на народния живот („Коледари“, „Ралица“).